

Марија Црнић Пејовић

Херцег Нови

eisanu@sanu.ac.rs

Херцеговачке избјеглице у Боки Которској и Конавлима (1875-1878) у свјетлу нових података

На основу архивске грађе дошли смо до нових података о избјеглом становништву из Херцеговине у херцеговски, рисански и дубровачки крај, односно – Конавле, као и о бризи становништва тих крајева, нарочито Епархије бококоторско-дубровачке и њеног свештенства, о духовном животу избјеглог становништва и школовању избјегле дјеце. Нови подаци омогућују и боље познавање односа аустријских власти, јер су крајеви у којима су се избјеглице привремено смјестиле били под влашћу Аустрије. Објављена литература нам је помогла да добијемо cjеловитију слику о животу избјеглог становништва, међусобном односу са становништвом Боке, несебичном раду Одбора за помоћ, као и о истакнутијим члановима Одбора, без којих помоћ не би била тако свестрана.

Кључне ријечи:

избјеглице, Херцеговина,
Бока, Конавли, Одбори за
помоћ, православна црква и
свештенство, аустријска
власт

Бројне буне, устанци, ратна збивања која су се дешавала на нашим просторима имали су најстравичније посљедице по народ, који је кроз нашу историју био покретач и носилац свих тих збивања, ношен надом да ће доћи до жељене слободе, и то не само до ослобађања од туђег ропства, него и до економске слободе, до живљења примјереног човјеку, бранећи увијек своје огњиште, вјеру, језик и обичаје.

Догађања у Херцеговини током 1875-1878. године тумачена су и прихватана на различите начине, многи учесници говорили су из свог угла гледања, али сви они историчари који су се Невесињском пушком бавили на основу архивске грађе, тадашње штампе, мемоара или сјећања учесника тих збивања, посветили су веома мало пажње патњама избјеглица и њиховом положају.

На основу необјављених докумената из архива топаљске парохије, односно преписке протопрезвитера и пароха топаљског Христифора Ломбардића и епископа бококторско-дубровачког Герасима Петрановића, и докумената општинске управе Херцег Новог и Рисна можемо поближе сазнати о броју пребјеглог народа, као и о бризи за обезбјеђење њихових основних потреба, али и о обављању вјерских обреда и учењу избјегле дјецe.¹

Српски народ из многих крајева, било да је живио слободан или под туђом влашћу, помагао је устанике, или као добровољци или прихватајући избјегли народ, који је из Босне налазио склониште у сјеверној Далмацији, а из Херцеговине – у Црној Гори и Боки, у дубровачком крају и Србији. Устанике и избјеглице помагали су Срби који су живјели у Трсту, Новом Саду, Одеси, Америци и другим крајевима, сакупљајући оружје, муницију, храну, одјећу и новац. Најзаслужнији су у том раду многобројни одбори за помоћ страдалим Херцеговцима, који су организовано сакупљали помоћ и бринули о њеном благовременом достављању. У овом раду помагали су често и становници мјеста у којима су одбори дјеловали, који нису били Срби.

Према расположивим подацима произилази да је масовни одлазак добровољаца из Боке Которске у Херцеговину био већ крајем јула 1875. године. Поручник Молер јавља са Драгаља, августа исте године: „Ноћас много Кривошијана под оружјем кренули у Херцеговину.“ Пет дана касније „Глас Црногорца“ објављује да су из околине Херцег Новог отишле у Херцеговину двије чете добровољаца, од којих је једну предводио кнез топаљски Јован Станишић, а другу – Крсто Вукасовић из Жлијеба и Јоко Вуксановић из Кута. Аустријске власти одмах су реаговале на одлазак добровољаца са њене територије, па је Среско начелство из Котора упутило Политичком изложеном Херцег Нови, а ово општинској управи 11. августа 1875. године упозорење да добровољци не иду у Херцеговину. У одговору општинске управе на овај акт, поред осталог, стоји да није могуће „угушити народу саучешће.“ Два дана касније примљена је поново од стране Среског поглаварства Котор наредба да се обавијести народ да не иде у помоћ Херцеговцима. Идуће године, маја мјесеца, рисанска општина добила је од Царског Краљевског политичког повјеренства налог да позову и опомену „сељане и особито Кривошијане да не иду и не мјешају се у битку са Ерцеговачким усташама.“ Почетком јула исте године, Поглаварство из Котора поново се обраћа општинској управи Рисна „да упливише код народа и опћинара да не иду и мјешају се у Црној Гори у битке.“ Општина је о овоме обавијестила народ, и о томе извијестила вишу власт у Котору. Овакви прогласи упућивани су свим општинама у Боки Которској. Из наведеног произилази да су добровољци, без обзира на упозорења аустријских власти, и

¹ Архива Среског начелства Котор је уништена; види о томе: С. Мијушковић, *Херцеговачки устанак и херцеговачке избјеглице по документима которског архива*, Стогодишњица црногорског рата 1876-1878. године, ЦАНУ, Научни скупови књ. 5, Подгорица 1987. Архиве политичких изложеностава у Боки из доба аустроугарске владавине нису сачуване.

даље одлазили у Херцеговину да помогну својој браћи која су се дигла против турског угњетавања.²

Добровољци су стизали и из других крајева, а главни им је прелазак био преко Херцег Новог за Суторину, која је била у саставу Херцеговине. На основу сачуваних списа Одбора за страдајуће Херцеговце из Херцег Новог сазнајемо за извјестан број добровољаца који су стизали из других крајева. У једном документу се помиње долазак једног Србина из Граца, једног Чеха и Италијана, а у другом, Перо Ковачевић из Дубровника јавља да је стигло двадесет добровољаца. У овим списима помињу се и добровољци: Алексије Гаврилов из Одесе, седам Италијана и по један Чех, Рус и Србин из иностранства. Сачуван је и податак да је у самом почетку устанка пребјегло пет Турака који су се борили заједно са устаницима „против турског зулума.“³ Општинска управа Херцег Нови обавјестила је 25. октобра 1875. године Политичко изложеноство у мјесту да је пребјегло много породица из Херцеговине.⁴

Према извјештају топаљског пароха, децембра 1876. године на Топлу је пребјегла 31 породица са 248 „душа“, док их је у оближњим селима било: у Мојдежу – 11 породица, у Требесину – 6, а у Мокринама – 41. Почетком јануара 1876. године, у Топлој и Игалу било је 80 породица са 346 „душа“, а крајем истог мјесеца – 122 „фамилије“ са 636 „душа“. Почетком фебруара, у топаљској парохији, која је обухватала насеља Топлу, Игалу, градско језгро и Србину – предграђе, пристигло је још 26 породица са 147 особа, па је тако у овој парохији било 148 породица са 783 члана. Међу последњим избјеглицама била су и два калуђера из манастира Добрићева, која су се најпре била упутила у Дубровник да траже помоћ од Одбора у том граду, а имали су намјеру да се настане у Игалу уколико не буду могли у манастир Савину – јављао је о њима парох топаљски вишој црквеној власти у Котору. Парох

² С. Мијушковић, н. д. 214; Државни архив Црне Горе, Цетиње, Архивско одељење Херцег Нови (у даљем тексту АХ), Архивски фонд општине Херцег Нови (у даљем тексту ОХ), 1875. г. 442, 447; „Глас Црногорца“, Цетиње, 1875. бр. 31; види и Ш. Лучић, *Љетопис породице Лучић и парохије суторинске од 1680. до 1930. године*, приредио др Душко Лучић, Херцег Нови, 2000, у коме се налази списак добровољаца – учесника у борбама 1875-1878. године из Суторине, која је тада била у саставу Херцеговине, а данас је херцеговска општина. Списак је сачињен на основу сјећања два учесника, 1940. године. Истовремено је сачињен списак учесника из Боке. У списку се налази 90 Суторана и 163 „Старих Срба Бокешких усташа из год. 1875-1878,“ како је забиљежио парох суторински, а у сврху добијања добровољачког права, које је породицама умрлих доносило мјесечну помоћ од 500 динара, а коју су неки примали од 1935. године, од стране Ратног министарства Краљевине Југославије. Увјерење о признавању статуса „борца-усташе“ издато је од стране Министарства војске и морнарице Краљевине Југославије 1933. године Познановић Шпира Мићу, зидару из села Ратишевине (Херцег Нови), учеснику борби 1875-1878. године. Оригинал се налази у кући Милеве Познановић и синова у Херцег Новом, којима захваљујем на фотокопији документа.

³ Јово Накићеновић, *Херцеговски одбор за страдајуће Херцеговце 1875*, Зборник радова из науке, културе и умјетности БОКА 13-14, Херцег Нови, 1982, 229-231.

⁴ А Х ОХ 1875, 596.

Пода извјестио је 2. јануара 1876. године, да су у то село из Херцеговине стигле породице: Бутулије Ђура са четири члана, Гудељ Лазара (9), Кержић Сава (6), Кержић Лазара (5), Којовић Милоша (9), Шкулић Лазара (5) и Раде Глоговац – као самац. У цијелом „ерцегновском срезу“ (мисли се на општину која је тада бројала до 8 000 становника) у фебруару 1876. године пребјегло је 717 породица са 5 117 чланова.⁵ Децембра 1875. године у Конавле су, према извјештају протопрезвитера херцегновског, пребјегле 333 породице са 1 270 чланова, и то их је било у Мрцинама – 133 породице са 570 чланова, у Стравчу и на Груды – 200 породица са 700 чланова. Према подацима објављеним у Шематизму бококоторско-дубровачке епархије, крајем јануара 1876. године билоо је у срезу дубровачком, који је обухватао и Конавле, 11 000 избјеглица, и то у насељима: Дубровнику, Гломачи, Љубчу, Клишеву, Жупи, Осојнику, Бргату, Шумету, Омбли и Мрцинама, док је у срезу Которском било 5 000 избјеглица, и то у следећим парохијама: Топ-лој, Мокринама, Каменоме, Сасовићима, Мојдежу (херцегновска општина), Кривошијама и Униринама (рисанска општина).⁶ Према неким подацима, марта 1877. године било је у херцегновској општини свега 600 избјеглица, чији су представници дошли у општински уред, и то: Тодор Черовић из Љубомира, Ристо Шраба и Којо Кисин из Зубаца и Ристо Скулић из Требиња, гдје им је прочитан телеграм који је, на њихову молбу, дан раније, Општина упутила Ц. К. Политичком изложеном у мјесту, а у којем је тражена помоћ за избјеглице. Упућени су да се лично обратe Ц. К. Политичком изложеном. Послије подне истога дана, у истом уреду, сачињен је записник којег су потписали наведени представници избјеглица, начелник херцегновске општине Ђорђе Војновић и секретар Јово Накићеновић, а из кога сазнајемо да им је у Политичком изложеном речено да помоћ могу очекивати кроз мјесец дана. Они су тада тражили помоћ од општинског Управитељства „јер немамо никад ништа, чељад нам је попадала од глади, дјеца наша пиште гладна, од муке бјежимо из кућа да не гледамо јадну дјецу, нигдје ништа не можемо добити, сељани ваши не могу нас више издржавати, јер немају чиме да преране ни себе, зато молимо да нам се пружи кора хљеба, јер помрјесмо од глади и додијавамо народу ове општине. Ако нам се не да брза помоћ стално, ми смо пропали, јер даље не можемо гладни останути, а има нас преко 600, остали се разбјегли од глади.“ Среско поглаварство из Котора, на акт упућен од стране Политичког изложеном Херцег Нови, одговорило је да је упућена довољна сума новца за „потпору бјегунцима.“ На поновно тражење, општинско Управитељство је од Политичког изложеном односно од Ц. К. политичког намјесног повјереника из Херцег Новог, добило одговор у којем пише: „Бјегунци из Ерцеговине који се налазе у овој околини примили су обичну потпору за вас текући мјесец, 12.13 и нека

⁵ АХ Црквени архив Топла (у даљем тексту ЦАТ), 1875, 150; 1876, 24, 32, 37, 43, 6, 46. Овај број од преко 5 000 сматрали су званичници нереалним – увећаним у односу на стварно стање.

⁶ АХ ЦАТ 1875, 77; 1876, 6. Шематизам православне епархије бококоторско-дубровачко-спичанске за 1876. годину.

омјер није обилат немају нипошто разлога тужити се, и још мање сматрајућ да ови пут већина њих је примила више него прошаст мјесец. Истовремено, повјереник је обавјестио да ће помоћ за април мјесец бити додјељена према наредби Више власти, кад буде послата, а да до тада нема више новца за помоћ.⁷ По неким подацима, помоћ у новцу избјеглицама, од стране аустријских власти, исплаћивана је од јула 1876. године, и то три пута мјесечно, што гореизнесени подаци не потврђују, већ сведоче да је то бивало само једанпут мјесечно.⁸

Према евиденцији аустријских власти, број избјеглица је октобра 1878. године у Херцег Новом и његовој околини износио 90 породица са 512 чланова, а у Рисну и околини – 115 породица са 615 чланова.⁹

Политички повјереник Рисна тражио је 17. маја 1876. године од општинске управе да се објави да се избјегли Ерцеговци морају одаљити из Рисна, и да пођу у брда гдје им је „Висока влада“ дала шаторе. Иста институција наређује „Преподобном господину игуману Кризантију Николајевићу“ да из своје обитељи удаљи Ерцеговца Алексу Гиућића (?) који ту станује.¹⁰

Велику помоћ – како устаницима тако и избјеглом народу – пружали су бројни одбори који су тада основани у Херцег Новом, Рисну, Цетињу, Новом Саду, Београду, Дубровнику, Трсту, Одеси и другим мјестима.

Устанички прваци су зиму 1875/76. зимовали су у Суторини. Први топ су им набавили др Лаза Костић и Јефто Гојковић,¹¹ од Томашевића и

⁷ АХ ОХ 1877, 150; М. Вего, *Писма о Босанско херцеговачком устанку 1875-1878. године*, Гласник Земалског музеја Сарајево, Нова серија св. 11, Сарајево, 1954, 53; објављена је изјава представника избјеглица од 22. марта 1877. године, али не и акта Општине и Политичког изложенства у вези са молбом избјеглица.

⁸ С. Мијушковић, н. д, 219, 220.

⁹ С. Мијушковић, н. д, 220. У другим крајевима Боке није било избјеглица, јер ни у једном извјештају црквених и политичких власти о томе нема података.

¹⁰ АХ архивски фонд Општина Рисан (у даљем тексту ОР) 1876, 3 10, 418.

¹¹ Ј. Накићеновић, *Херцеговски одбор за страдајуће Херцеговце 1875*, Зборник радова из науке, културе и уметности, Бока 13-14, Херцег Нови 1982, 234. Јефто Гојковић је рођен у Мокринама (Херцег Нови). Завршио је трговачку школу у Трсту. Био је начелник херцеговске општине током 25 година, у више мандата, у периоду од 1877. до 1922. године. На почетку Првог свјетског рата интерниран је на Мамулу. Као добровољац, учествовао је у Херцеговачком и Кривошијском устанку, као и у бици на Вучјем долу. Одликован је од стране краља Николе Даниловићем орденом трећег степена, а од стране краља Петра Првог – орденом Белог орла. Види Ђ. Маџар, *Портрети предсједника општине Херцег Нови (1865-1996)*, Херцег Нови 1997, 3. Т. К. Поновић је у свом дневнику записао сљедеће о сахрани херцеговског начелника Ј. Гојковића 1922. године: „До гробнице на Савини отпратила су га школска дјеца, музика, велики број грађана и варошана, а сељака највише из Мокрина – гдје се покојник родио, док из осталих села слабо. Из Боке слаб одзив. Из Црне Горе, одакле су се надали великом броју учесника, јер је покојник био сав Црногорац, и Николовац и послјије слома – ама баш никога за спроводом.“ Пратила га је, по посебном одобрењу Војне команде из Сарајева, једна почасна чета војника, због учествовања у оба

Каменаровића из Боке – како је записао Сава Накићеновић на основу сачуваних списа херцеговског Одбора за страдајуће Херцеговце, које је нашао код свог стрица Јова,¹² тадашњег секретара и благајника Одбора. Предсједник херцеговског одбора био је тадашњи општински начелник – Ђорђе Војновић.¹³ Чланови одбора били су Јефто Гојковић и др Милан Јовановић Морски.¹⁴

Херцеговски одбор је био у вези са свим одборима основаним за помоћ босанскохерцеговачким устаницима и народу захваћеном борбама.

кривошијска устанка и у Херцеговачком устанку, сматра Т. К. Поповић. М. Црнић Пејовић, *Херцег Нови послје Првог свјетског рата по записима Тома К. Поповића*, Зборник Бока 15-16, Херцег Нови 1984, 153.

¹² Јово Накићеновић је рођен је у Кутима – Зеленика, завршио је гимназију у Задру, а богословију у Сремским Карловцима. Од 1870. до 1903. године вршио је дужност тајника општине Херцег Нови. Био је посланик Далматинског сабора, један од оснивача Српске народне странке на Приморју, један од најактивнијих чланова Уједињене омладине српске у Боки, дописник „Заставе“ и „Српског листа“, гдје опрезно јавља о догађајима у Херцеговини 1875-1877. године, као и касније о другом кривошијском устанку. Дуго је био предсједник Српске читаонице у Херцег Новом. Два значајна рада су му: *Лука Вукаловић херцеговачки велики војвода* и *Поријекло породице Зимоњића и поп Богдан Зимоњић гатачки војвода*. Умро је 1904. године. Н. Миљанић, *Јован Накићеновић и његово дјело*, Зборник Бока 13-14, 349-357. Саво Накићеновић је рођен у Кутима 1882, гдје је и умро 1926. године. По завршетку богословије у Задру, био је једно вријеме свештеник у Книну, а затим и у родном селу. Радове је објављивао у десетак часописа. Био је сарадник Јована Цвијића. Назначајнији рад му је антропогеографска студија *Бока*. Рад *Книнска крајина* објављен је тек 1990. године.

¹³ Ђорђе Војновић је рођен у Херцег Новом 1833. године. Право је студирао у Падови и Бечу. По повратку у родни крај, једно вријеме је био јавни биљежник. Начелник општине Херцег Нови био је од 1865. до 1877. године. Од 1876. године заступник је у Далматинском сабору у Задру, а од 1877. године био је и предсједник Сабора. Од 1870. године члан је Бечког парламента, а затим постаје доживотни члан Господске куће у Бечу. Био је један од оснивача Српске странке у Далмацији. Уз Фердинанда Хазбуршког, био је кандидат за бугарски престо. Посредовао је у Кривошијском устанку. Био је добровољац на Вучјем долу. Краљ Милан Обреновић одликовао га је 1883. године. Умро је у Задру 1895. године. М. Žeželj, *Gospar Ivo*, Zagreb 1977, 8-9. Сачувана је обавијест од 14. септембра 1895. године, која гласи: „Ђуро Војновић, кнез Ужички, члан Господске куће, предсједник Земаљског сабора, витез и кавалијер разних ордена, итд., премијер је у сриједу у Задру. По изричитој жељи покојниковој, његови земни остаци приспјеће паробродом од Мељине, одакле ће спровод кренути сјутра дан у недјељу у 9. сати пр. п. и биће сахрањен у очевој гробници у манастиру Савини. Овим се позивају сви поштоваоци покојникови да би својим присуством увеличали спровод и тиме одали пошту одличном покојнику дичном сину Општине. Ерцеговци 14/9 1895. Начелник Јеф. Гојковић.“ Акт је заведен код општинског суда под бр. 2045, а налази се у архиву Општине Херцег Нови.

¹⁴ М. Јовановић, љекар и књижевник, једно вријеме је био општински љекар у Херцег Новом и професор Српске поморске школе, гдје је предавао српски, француски и њемачки језик и калиграфију од 1. јануара 1875. до 10. јула 1876. године. У вријеме Херцеговачког устанка организовао је у Херцег Новом болницу за рањенике. Симо Матавуљ, који је такође предавао у то вријеме у Поморској школи, забиљежио је о М. Јовановићу: „Доктор, енциклопедиста, музикалан и рођен козер, бијаше душа сијела. С њим се могао такмичити једино конте Војновић, елегантан свјетских манира духовит.“ С. Матавуљ, *Биљешке једног писца*, Цетиње 1975, 62.

Скоро сва помоћ „од свих славенских и неславенских одбора шиљана је највише херцеговачким усташама преко Херцегновског одбора.“¹⁵

Предсједник „Одбора за херцеговачке страдалнике“ на Цетињу, био је митрополит Иларион Рогановић, а секретар је био главни школски надзорник – Шпиро Ковачевић. Рисански Добротворни одбор „сачињавали су Алексије Ћеловић, поп Стеван Перазић, Константин Ивелић, Лука Огњеновић и капетан Андрија Јов. Ђурковић. Новосадском одбору знатну помоћ слали су из сеоских средина, али и из Сегедина, Темишвара, Славоније. У овом одбору су радили Светозар Милетић и Арса Пајевић. У дубровачком одбору дјеловали су Гундулић и Перо Ковачевић, а у Одеси Вучетић и Л. Катурић.“¹⁶ Најактивнији и главни организатор, не само у тршћанском одбору, него уопште у овом раду тих година, био је Вељко Ломбардић¹⁷ из Херцег Новог, трговац у Трсту.“

„Добротворни одбор херцегновски за страдалнике хришћане у Херцеговини“ издао је 28/14. јула 1875. позив за сакупљање помоћи, позивајући све родољубе, „без разлике вјере да на позив, што је одбор разгласио путем јавних гласила ...“ да се одазову да би се што прије могла пружити помоћ „страдалницима“ и да бар „нејач не скапља од глади.“ Помозимо „дакле биједнима, не гледајући, што дипломати мисле! Може бити неко држи да сада није згода устанку, те би рад огањ угасити, али јадна раја не смије чекати згоде, јер је даномице нестаје, и то с главе, па кад, по мишљењу дипломата наступи згода, онда више неће бити раје, те се неће имати ко борити. Треба помислити, да у ово посљедње вријеме толико је нестало српскога народа и у Херцеговину да ће су отрагу неколико година били чисти Срби, данас су половином насељени Турцима или потучерњацима.“¹⁸ У „Гласу Црногорца“, су тих дана дописи из Боке били бројнији, посебно из Херцег Новог, али их је доста било и из Дубровника. Већ крајем јула 1875. године дописник из Дубровника јавио је о буни у Херцеговини. Почетком августа исте године дописник из Херцег Новог јавио је да је у том граду основан одбор за страдајуће Херцеговце. Поред већ поменутих

¹⁵ Ј. Накићеновић, *Херцегновски одбор...*, 220.

¹⁶ Као 15; Н. Миланић, н. д, 353, 354.

¹⁷ На основу сачуваних свједочанстава за трећи и четврти разред основне школе, Велимир Ломбардић је рођен 1848. године у Херцег Новом. То нам потврђује и „налог“ који му је издат од стране кнеза Михаила Обреновића 30. септембра 1876. године, а који је, у име Министарства иностраних послова Србије, потписао први секретар. Овим му се налогом дозвољава да може слободно, трговине ради, пролазити кроз европске земље, уз молбу да му, у случају потребе, изађе у сусрет. Тада је Ломбардић имао 28 година. У књизи умрлих у Општини Херцег Нови нијесмо пронашли уписану годину смрти Велимира Ломардића. По неким подацима, умро је између 1906. и 1912. године. *Календар Бока за 1913. годину*.

¹⁸ Као 15, 225.

чланова Одбора помиње се и Љубо Комненовић, којег не налазимо ни у једном документу везаном за Одбор и, уопште, за догађаје из тих година.¹⁹

Одбори су сакупљали новац за куповину муниције, оружја, хране и одјеће. Помоћ се сакупљала не само за устанике, већ и за рањенике и избјеглице. Једном приликом је Ј. Томашевић из Котора упутио 4 000 капсула и 227 оловних пломби, али је унапријед тражио новац да би платио „чим вапор (=брод) из Тријешћа стигне.“ За већ раније поменути топ тражено је од Јова Накићеновића, благајника и секретара херцеговског Одбора, да обезбједи стотину људи да би се топ извукао на Зупце.²⁰

Из сачуване преписке Вељка Ломбардића може се сагледати активност једног одбора и, посебно, главног носиоца тога рада – В. Ломбардића. Он је кореспондирао са представницима Одбора у Одеси, Цетињу, Београду, Книну и Сиску, са појединим вођама устанка и са личностима које су имале знатног удела у тим догађањима. Петар Узелац, који је први оформио једну чету, пише му: „У главном стану код Дреновца, тремеђа под ведрим небом на буковом пању (...) не могу вам описати како је одушевљење велико, и како сироти народ драговољно на оружје устаје, само је несрећа што оружја нема и што уопште сваку оскудицу трпимо... Ја сада нећу у јавност излазити, нити ћу као неки вођа фигурирати (...) код толиких српских витезова...“ Узелац моли Ломбардића, ако има новца, да бар за „главаре“ његове чете, њих шест, купи револвере и пошаље их на „Херн Паул Омчикус, Србин (Kroazien), он добро стоји с нама“. Напомиње да би добро било кад би им послао и новаца „јер је између нас строго углављено да се од никога ништа не отима...“²¹ Преписку је водио и са пуковником босанске војске Милетом Деспотовићем, због набавке оружја, муниције, хране и одјеће. У једном писму, М. Деспотовић пита да ли се може набавити „жутог, бијелог или шареног пасуља и пошто би цент коштао у Книн.“ У другом писму јавља да је бешкот (двопек) много скуп за храњење војске, па је, по његовом мишљењу, јефтиније набавити кукурузно брашно.²²

Обимна је преписка В. Ломбардина са Јовом и Симом Билбијом из Сиска и Загреба. Јово Билбија пише из Загреба, 1877. године, да је био у војном логору на Брезовачи и да има око 300 војника, да је одзив велики, да би логор могао да прими 1 200 до 1 500 војника, али би требало око 300 пушака.²³

¹⁹ „Глас Црногорца“ бр. 28, 29, 30 и 31, од 20. и 27. јула и од 2. и 9. августа 1875. године. Дописи из Боке били су без потписа или са псеудонимом, јер аустријске власти нису биле задовољне дописима о догађајима у Боки, у којима су се дописници критички освртали на рад власти, као и на однос према народу, посебно према Србима.

²⁰ Ј. Накићеновић, *Херцеговски одбор...*, 230.

²¹ АХ лични архив Велимир Ломбардић; М. Vego, н. д.

²² Као 21.

²³ Као 21.

Александар Катић писао му је из Книна, Јован Ристић из Београда, Митрополит Иларион, Машо Врбица и Радоњић са Цетиња, Петар Рамадановић, агент (представник књаза Николе), из Котора. Митрополит Иларион писао му је 20. септембра 1875. године да у Црној Гори има преко 25 000 избјеглица и да ће хљеба имати, јер је влада преузела бригу о томе, али немају посуђа, одјеће, постеље, а „то им је потребито колико и залогај хљеба“, будући да осим рањеника има доста „дјечице, жена, стараци, немоћније и болнијех“, који су смјештени „по кућама црногорскијем.“²⁴

Женско друштво из Београда упутило је В. Ломбардићу у Трст 200 форинти за избјеглице из Босне и Херцеговине, 23. јануара 1876. године, уз напомену да не могу упутити већу суму новца, јер „Друштво мора бринути најпре за у Србију пребјеглу сиротињу.“ Из Книна му је упућена признаница на 1 600 форинти, које су преко њега упућене од „Славјанског добротворног одбора“ из Одесе. Свештеник Исидор Зубовић из Сегедина послао је В. Ломбардићу 2. фебруара 1877. године 100 форинти од „овдашњих српкиња“, уз молбу да у јавности не износи ко му је послао помоћ.²⁵

Сачувани телеграми, који су тих година слати В. Ломбардићу, или их је он упућивао другима, писани су на италијанском, српском, а неколико их је и на немачком језику. Један број сачуваних телеграма, је необјављених, писан је шифром. Тако, на пример, један телеграм написан шифром гласи: „Човјек који је Катић желио да уреди посао јечма, дошао данас у Липсију. Суботу полази Пешту. Пошаљите му у Пешту потребито за пут до Венеције. Примисте ли коже од Марка. Одговорите одмах Андрија.“ А дешифрован текст гласи: „Човјек којега је Скобла желио да уради посао устаника дошао данас у Трст. У суботу полази у Шибеник. Пошаљите му у Шибеник потребито за пут до Книна. Примисте ли пушке од Деснице. Одговорите одмах Ломбардић.“²⁶

По завршетку Херцеговачког устанка, односно ратова 1875-1878. године, В. Ломбардић води бригу о особама које су због својих слободарских тежњи и дјелатности дошле под удар аустријских власти. Илија Чолановић Дамјанчевић пише му 1882. године из Старе Градишке да ће се, како га је Ломбардић замолио, заузети за оне који се због политичких разлога налазе у затвору и да ће их посјетити, јер има пријатеља и добро стоји с властима. Ако им што буде требало, обавјестиће њега или њихове породице. Напомиње да их неће често посјећивати, јер би тиме изазвао подозрење власати и себе довео у непожељан положај.²⁷

²⁴ Као 21.

²⁵ Као 21.

²⁶ Као 21. Навешћемо неколико шифрованих ријечи: за Аустрију шифра је била Маријета, за књаза Николу – судија, за кнеза Милана – председник, за Црну Гору – фриул, за Србију – Истрија, за Србијанце – пшеница, за Црногорце – кукуруз, за устанике – јечам, за Турке – зоб, за Ломбардића – Андрија, за Подгорицу – свеква, Херцег Нови – Калифорнија, за Одбор – мати, за чету – сестра, за Требиње – пријатељица, за Никшић – петак, за Трст – Липсија, за Колашин – свекар, за револвере – кунце, за битку – вашар итд.

²⁷ Као 21.

Хаџи Тома из Београда пише 27. децембра, јављајући В. Ломбардићу да је од стране краља Милана одликован Таковским крстом петог степена, а пошто је то, како каже Хаџи Тома, кавалирски степен, назива га српским витезом.²⁸

Брига за рањенике била је једна од значајних активности Одбора, посебно у Херцег Новом, због близине борби, гдје је била формирана болница којој је стизала помоћ са многих страна. Преко Веселичког Божидаревића болница је добила 748 форинти. Од Новосађана, преко Корнела Јовановића, у болницу су стигле двије вреће рубља и завоја, а од г. Николајевића из Вуковара – један свежањ свилаца, на чему им је изражена захвалност у „Гласу Црногорца“ од 16. децембра 1875. године. Поморски капетан Марко Ђурковић, преко „Гласа Црногорца“, обавјестио је јавност да је четврти пут добио од Одбора из Одесе помоћ, и то преко Стефана Вучетића, па је херцеговском одбору том приликом предао 500 форинти за болницу.²⁹

Првог новембра 1875. године објављена је у „Гласу Црногорца“ захвалност Одбора са Цетиња, којом захваљује одборима у Херцег Новом и Котору за велики труд око рањеника које тамо доносе, а затим их преносе на Грахово и Цетиње. Посебно је наглашен пожртвован рад љекара у Херцег Новом – др Милана Јовановића и др Модлитбе, а у Котору – др Мартинеша.³⁰

Јавну захвалност изразио је херцеговски одбор у „Гласу Црногорца“ Стефану Сеферовићу из Сан Франциска, који је преко свога оца Леса, из Кута (Зеленика), послао 20 лира стерлинга, као и капетану Марку Ђурковићу зато што је донио 3 000 форинти, које је послало Славенско друштво из Одесе, и зато што у својој пећи пече хљеб за Херцеговце.³¹

Половином августа 1875. године, рисански одбор преко „Гласа Црногорца“ моли за помоћ, наводећи чланове Одбора: Константина Ивелића, капетана Андрију П. Ђурковића и Луку Огњеновића. Истовремено захваљује, објављујући прилоге које је примио од појединих Ришњана и Пераштана. До половине октобра те године више пута је у овом листу објављиван попис

²⁸ Као 21. На коверти пише: „Велимиру Ломбардићу Витезу Таковског крста у Тријесту.“

²⁹ „Глас Црногорца“ бр. 54 од 16. децембра 1875, у потпису стоји Др. М. Јовановић, љекар и управитељ болнице и Јефто Гојковић рачуновођа болнице. „Глас Црногорца“ бр. 16 од 5. маја 1876. године.

³⁰ „Глас Црногорца“, бр. 48 од 1. новембра 1875. године. Др Јован Модлитба је био војни хирург, а касније – општински љекар у Херцег Новом. Оженио се мјештанком Милицом Комненовић, 1871. године, по православном обреду. Модлитба, Чех, католик, брачним уговором је изразио жељу да се дјеца рођена у његовом браку крсте и васпитају у мајчиној православној вјери. Његов синовац, А. Модлитба, бесплатно је 1909. године изradio пројекат за градњу хотела „Бока“ у Херцег Новом, за успомену на свог стрица. М. Црнић Пејовић, *Развој туризма херцеговског краја у другој половини 20. вијека*, Зборник радова са научног скупа „Развој туризма у Црној Гори у другој половини 20. вијека“, Цетиње 2004.

³¹ „Глас Црногорца“ бр. 54 од 16. децембра 1875. г.

давалаца помоћи рисанском одбору.³² Овакве извјештаје, уз захвалност, објављивали су и одбори из Херцег Новог и Котора.³³

Под насловом „На знање“ објављено је да Одбор у Рисну дијели жито избјеглицама, којих дневно долази по 300-400, а које је обезбједила црногорска влада. Истовремено траже једну кућу да би „у сухоти“ могли дијелити жито.³⁴

Од маја 1876. године стизале су велике количине жита у Котор, које су упућиване за Црну Гору, највише као помоћ из Русије. Пошто су бродовима стизале велике количине, агент црногорског књаза, П. Рамадановић, успио је да добије дозволу од аустријских власти да у Котору подигне један већи магацин за жито. На молбу П. Рамадановића да се на ово жито не плаћа општинска такса за мјерење, општинска управа Котора донијела је одлуку да се плаћа само једна четвртина, јер је „жито добровољним приносима покупљено и на свету сврху намјењено, те тако и ова општина полаже на тај свети олтар три четвртине од прописане сумне таксе.“ Предлог Шпира Огњеновића, да се такса уопште не плаћа, није био прихваћен с образложењем да и сама општина има својих сиромаша, а узимајући само једну четвртину таксе, она „помаже себи и невољној сирочади.“ По неким подацима, руски бродови су 15. маја 1876. године почели стизати са „приносима сакупљеним за црногорску и ерцеговачку сирочад те на ову риву искрцавати“. По доступним подацима, жита је било у великим количинама, јер се дешавало да су неке породице продавале жито и куповале другу храну и пиће.³⁵ Помињани поморски капетан Марко Ђурковић донио је од одеског одбора у Рисан 2 600 фунти двопека. Око помоћи коју је доносио М. Ђурковић дошло је до несугласица, јер је у једном допису „Глас Црногорца“ рисански одбор објавио да је М. Ђурковић добијао више новца него што је предавао. Јавно се огласио и прозвани, који је, поред осталог, изјавио да тако говоре они чији је предак узео помоћ коју је Русија била намјенила Црној Гори. Истовремено је одговорио и на неки неповољан допис о њему, који је истом листу стигао из Котора.³⁶

³² „Глас Црногорца“ бр. 34, 39 и 46, од 22. августа, 1. септембра и 18. октобра 1875. г, и бр. 21 од 3. маја 1876. г.

³³ „Глас Црногорца“ бр. 42, 45, 50 и 53 од 22. септембра, 10. октобра, 15. новембра и 6. децембра 1875. г.

³⁴ „Глас Црногорца“ бр. 48 од 1. новембра 1875. г.

³⁵ С. Мијушковић, н. д, 216-219.

³⁶ „Глас Црногорца“, бр. 3 и 10, од 17. јануара и 10. марта 1876. године. Ђурковић Марко, бродовласник, поморски капетан и публициста, рођен је у Рисну 1808. године, а умро је 1899. године у родном мјесту. Пловећи, обишао је многе градове Европе, обје Америке, Африку и Индију – како је сам забиљежио. Имао је значајно учешће у склапању Кнежласког мира 1870. године. Пријатељевао је са књазом Николом, кнежевима Милошем и Михаилом Обреновићем, са многим аустријским угледницима, радећи у корист свога народа. Четири године био је вјећник и потпредседник општине Херцег Нови, јер је живио у Бијелој (данас је на том мјесту хотел „Парк“). Кућа му је у току Другог свјетског рата запаљена од стране Италијана. Зна се да је имао велики број забиљежака, од којих је један

Дописник „Глас Црногорца“ јавља 17. јануара 1876. године да је био испраћај познатог јунака тог доба, војводе Максима Баћовића, који је из Дубровника, преко Херцег Новог и Рисна пренијет у Бањане. Дочекан је од стране „родољубивих Новљана“, али Бокелји „имају жалост на Новљане“, јер им ови нису јавили о спроводу.³⁷

У слању помоћи нису изостали ни наши људи на раду у Америци. Половином децембра 1875. године, Срби из Вирџиније послали су помоћ, а највећи број давалаца помоћи били су иселјеници из Будве и околине. У прољеће идуће године поново је упућена помоћ из Америке. Которском одбору помоћ су слали и појединци. Тако је Антун Луковић из Кардифа, упутио преко Трста 112 сандука жита и 159 пари обуће, а Катурић из Одесе послао је за сиротињу Цетиња 2 000 форинти, а за одбор устаника – 3 500 форинти.³⁸

Извјестан број докумената из црквеног архива Топле упознаје нас са дјелатношћу црквених лица везаних за помоћ избјеглицама. Превасходна брига свештеника била је око духовног живота – очување вјере, језика, индентитета, јер је у тим околностима утицај аустријских власти, односно католичке цркве, могао бити веома знатан. Документа су највећим дјелом преписка између епископа бококоторско-дубровачког – Герасима Петрановића I, и протопрезвитера херцегновског и пароха топаљског – Христифора Ломбардића.³⁹ Из једног писма епископа Г. Петрановића најбоље се сагледава

дио објавио у: *Из путничких биљежака једног деведесетогодишњег старца*, Српски магазин за 1897. годину, Дубровник 1897 и у: *Једна епизода из живота Васа Брајевића*, Нова Зета, бр. 4, Цетиње, 1890. Игњо Злоковић, *Прилози за историју поморства и трговине Рисна*, Годишњак Поморског музеја Котор, Котор 1966; Исти, *Кап. Марко Ђурковић*, Годишњак Поморског музеја Котор, Котор 1979-1980.

³⁷ „Глас Црногорца“ бр. 4 од 24. јануара 1876. г.

³⁸ „Глас Црногорца“ бр. 54 од 16. децембра 1875, и бр. 11 и 22 од 13. марта и 8. маја 1876. г.

³⁹ Прото Х. Ломбардић је рођен 1822. године у Игалу. У Херцег Новом је завршио три разреда основне школе, четврти разред и четири разреда ондашње клерикалне школе завршио је у Шибенику, а пети разред – у Задру, 1842. године. Двије године касније рукоположен је и постављен за топаљског пароха, гдје је остао четрдесет година. Само годину након руколожења одликован је црвеним појасом, а 1862. године произведен је у протопрезвитера херцегновског, коме је седам година припадао и протопрезвителијат рисански. Био је и катихета у основним школама и у Српској поморској школи. Једно вријеме је радио и као помоћни учитељ. Десет година био је школски надзорник за херцегновски и рисански крај. Учествовао је у смиривању Кривошијског устанка. Именован је витезом ордена Франца Јосифа Првога. Министарство Богоштовања и наставе именovalo га је за првог почасног потпредседника епископске Конзисторије у Котору. На његовом погребу „слегло се безбројно мноштво бирократије и побожног народа, без разлике вјере, да му на најсвечанији начин укажу посљедњу достојну почаст.“ Умро је 1894. године на Топлој, гдје је и сахрањен. А. М. (Александар Микулић), *Умрли 1894. године*, Шематизам епархије бококоторско-дубровачке и спичанске за 1895. г. 31-32.

брига црквених власти око херцеговачких избјеглица: „Пребјегнућем јаднога православнога нашега народа из Ерцеговине у нашу Епархију постаје за нас света дужност да се о подмирењу њихових духовних потреба бринемо.“ Писмо се наставља сазнањем да су у протопрезвитеријату (мисли се на херцеговски) нашли све потребно, али даље пише: „међутим не можемо се надати за оне православне Хришћане који су у Конавле Дубровачко пребјегли да ли имају духовне потребе задовољене. Зна се да се око тога заузео дубровачки свештеник и намјестио у Жупи, Осојнику, Бргату, Шумету и селима ријеке Омбле, православне свештенике који врше по приватним кућама летургију и држе школе.“ Епископу није било познато да ли се у конавоским селима, у близини Суторине, врши служба божја и уче дјеца. Из писама писаних десетак дана касније сазнајемо да је у тим селима дјеловао избјегли стари поп Јован Даниловић, за кога се каже да не може задовољити народне потребе, али да су с њим два сина – такође свештеници. Млађи син попа Јова – Саво, вршио је свештеничку дужност у Конавлима, док је старији углавном био са војском. Поп Саво је извјесноо вријеме био напустио своју дужност свештеника у Конавлима, како је јавио дубровачки свештеник Јово Новаковић, али то није учинио самовољно, већ је био „укорен од Војне црногорске власти да се не дава но мало у војсци гледати,“ па је због тога био одсутан. Идуће године је био укорен од војводе зубачког „зашто се не виђа на бојиште међу другом браћом својом који за ослобођење умиру и забрани ми на Мрцинама ходити, нато се ја удаљим и находио сам се шест недеља около Корјенића.“ Обећао је и потврдио потписом, у писму Х. Ломбардићу од 15. јула 1876. године, да ће даље вршити своју дужност свештеника на Мрцинама (конавоско село у којем је био велики број избјеглица).⁴⁰

Да би свештеници могли обављати црквене обреде, потребно је било снабдјети их књигама и сасудима. Христифор Ломбардић им је крајем децембра 1875. године послао неке најнеопходније предмете. Епископ Петрановић, у договору са дубровачким парохом, набавио је неке црквене предмете и наредио манастиру Савини да уступи извјесне посуде, уз јемство Х. Ломбардића да ће исти бити враћени када се избјеглице „врну помоћу праведнога Бога у своју отаџбину“. Фебруара 1876. године епископ Петрановић упутио је, преко пароха топаљског, за свештенике Даниловиће слиједеће црквене предмете: оренол, епитрахил, појас, пар наруквица, стихар, три дарма, Нови завјет, Службеник, Требник мали, као и школске књиге: 15 буквара, 10 читанки, 8 малих црквених историја, 6 рачуница и 5 малих српских граматика.⁴¹

⁴⁰ АХ ЦАТ 1 876. г. 1; 1877. г. 133; 1878. г. од 15. јула, без броја дел. протокола. У Конавлима становништво је римокатоличке вјероисповјести.

⁴¹ АХ ЦАТ 1875. г. 148 и 1876. г. 27, 30, 59. Почетком 1876. г. поп Јово Даниловић се преселио са породицом на Топлу, јер од Намјесништва није добијао 2,5 новчића на дан, док је на Топлој добијао 10 новчића – „као што прима свака најпростија пребјегла особа“.

Црквене власти су велику пажњу посвећивале „поучавању“ избјегле дјече школског узраста. Свештеници су сами или након опомене епископа, зависно од савјести или осјећања дужности, свесрдно или не, поучавали избјеглу дјецу у њиховим привременим мјестима боравка. Поједини свештеници су се свесрдно залагали на овом послу па су јавно и похваљени од стране епископа бококторско-дубровачког и спичанског. То су дубровачки свештеници: Јован Новаковић и Михаило В. Божидаревић, а у Боки – прото топаљски Христифор Ломбардић.⁴² Избјегла дјеца са Топле, Игала и оближњих села ишла су у топаљску школу, која је основана 1869. године. О њима се старао и учио их Томо Крстов Поповић, који се 49 година предано бавио педагошким радом. Поред 30 дјечака који су похађали школу на Топлој, Томо К. Поповић, је самоинцијативно примио око 70 мушке и женске избјегле херцеговачке дјеце, и учио их, без икакве накнаде, у двије смјене, више од двије године. Једном приликом школу је посјетио епископ Герасим Петрановић и испитивао херцеговачку дјецу, а затим повео Т. Поповића до прозора одакле се видјела топаљска црква и рекао: „Томо, вишу си задужбину урадио него да си онолику цркву саградио.“ О раду са избјеглом дјецом Т. Поповић је записао: „Да се барем донекле одужим својој патриотској дужности, потпуно убујеђен да је просвјета оштра као бојни мач, да и она може да погњави Турке и освети наше Косово...“ Прије избијања устанка у Херцеговини, топаљску школу је посјетио аустриски цар Фрањо Јосип, гдје се задржао један школски час. Том приликом је учитељ Томо К. Поповић дјецу испитивао из националне историје. Августа 1876. године херцеговачки одбор је захвалио Т. Поповићу, изражавајући „најтоплију благодарност на том Вашем лијепом и родољубивом дјелу, којим сте одиста показали како схватате свој узвишени учитељски задатак и како сте као Србин знали да вршите патриотску дужност.“ Томо К. Поповић брину се и за храну и одјећу избјегле дјеце коју је учио, па се за помоћ обраћао многим одборима. Марта 1876. године дубровачки одбор му је послао 50 кошуља, 50 капа и 50 школских књига.⁴³

⁴² Шематизам епархије бококторско/дубровачке и спичанске за 1876. г, 28, 29.

⁴³ АХ ЦАТ 1876. г, 27, 76, 77. Томо К. Поповић је рођен у Херцег Новом 1853. године, гдје је и умро 1931. године. Завршио је учитељску школу у Задру 1874. године и постављен је за учитеља у Топлој. Пет година касније постаје секретар Православног опшћества у Трсту. Био је један од оснивача Српске читаонице у том граду. По повратку постаје наставник, а три године касније – и управитељ Српске поморске школе. Томо К. Поповић је писао радове из прошлости Боке, новеле, драме, а бавио се и превођењем. Радове је објављивао у новосадском „Јавору“, „Орлу“, у задарском „Вуку“, „Српском листу“, у цетињској „Новој Зети“ и „Записима“, у дубровачком „Словинцу“. Најзначајнији рад му је *Херцег Нови, историјске биљешке 1382-1797*, Херцег Нови 1924. Прво издање је изашло 1883. године у Задру, а друго издање, фотописки, 1982. Одржавао је преписку са преко осамдесет знаменитих људи свога времена, међу којима су били: Ђуро Даничић, Симо Матавуљ, Иво Војновић, Марко Цар, Владимир Ђоровић, Димитрије Руварац и други. Своју кућу у Херцег Новом завјештао је Колу српских сестара у Херцег Новом, а архиву – Српској академији наука и уметности у Београду. Максим Злоковић, *Томо Крстов Поповић, књижевник и историчар*, Зборник Бока 8, Херцег Нови 1976, 271-285. Монографија *Херцеговци*, од Тома Крста Поповића, Задар 1883.

Аустријска власт није забрањивала Поповићу учење избјегле дјеце у државној школи „док се то не би косило са државним законима и док не би било на штету повјерене му дјеце у Топалској школи.“⁴⁴

Из Петербурга је 1877. године дошла у Херцег Нови, супруга руског пуковника Богољубова и донијела неколико хиљада рубаља, с налогом петербургског одбора да се овим новцем омогући школовање херцеговачкој дјечи.⁴⁵

У писму Конзисторији у Котор, половином децембра 1875. године, прота Х. Ломбардић јавља да избјегла дјеца уче школу. Почетком идуће године јавља истој институцији да би у конавоским селима „Стравчу, Дубу, Међиђе, Бротница и Мрцине требала учионица, јер се међу пребјеглом дјецом налази 80 дјеце способно за учионицу.“ Према његовом писању, већ помињани поп Саво Даниловић прихватио би да учи дјецу ако би му се дала припомоћ, као калуђерима који у Жупи дубровачкој послужују, и кад би се набавило 80 буквара. Конзисторија је сматрала да треба тражити помоћ за Даниловића, а за књиге да се треба обратити задарском пароху, јер их у Котору није било. Крајем јануара 1876. године парох задарски упутио је Ломбардићу, у име епископа Петрановића, 30 малих катихисиза и 30 буквара, које је Ломбардић одмах „из руке у руке“ предао попу Саву Даниловићу и доставио потврду Конзисторији. Како у Конавлима није било православних цркава, као ни у осталој дубровачкој околини, сем у граду, тако се „по могућности и у приватним, пристojним становима поје служба божија,“ што би значило да су се, за учење, дјеца могла смјестити у те просторије. Из Херцеговине у Конавле су, поред поменутих свештеника, избјегли заједно са народом и свештеници Петар, Ристо и Симо Ковачевић, О. Дионисије Кебељић, О. Прокопије Јанковић, поп Јово Поповић и поп Саво Одавић, који је требало да брину о учењу дјеце, посебно о вјеронауци, међутим, у црквеном архиву Топле, односно презвитеријата херцегновскога, који се бринуо и надгледао рад православних свештеника у Конавлима, о њиховом раду нема података.⁴⁶

Рад попа Сава Даниловића, свештеника и учитеља избјегле дјеце у Конавлима, пратио је прото Х. Ломбардић. Почетком фебруара 1876. године посјетио је протопрезвитер Ломбардић село Мрцине, гдје је радио поп Саво Даниловић. Тога дана на обуку су дошла 32 дјетета, а било је дана када је долазило и њих 60. Постигнуто знање дјеце Ломбардић је окарактерисао

⁴⁴ М. Злоковић, н. д, 276; Ј. Накићеновић, *Херцегновски одбор...*, 234-235. У статистичком прегледу становништва за парохију топаљску за 1878. годину, у напомени стоји да је у Игалу (овдје се вјероватно мисли на школу на Топлој, јер је Игало припадало топаљској парохији, али није имало ни школу ни цркву) постојала за пребјеглу дјецу из Херцеговине „учиона“ – школа за женску и мушку дјецу, са два учитеља и једном „учителком“, и да је радила до септембра 1878. године. По неким подацима, Томо К. Поповић учио је двије године избјеглу дјецу, што би значило да је 1877. године добио помоћ једног учитеља или чак више њих.

⁴⁵ М. Злоковић, н. д, 276.

⁴⁶ АХ ЦАТ 1876. г, 3; Шематизам ... за 1876. г, 28, 29.

слиједећим ријечима: „Нижу слова а многи и слокове, знају се прекрстити, али су ријетки који знају молитву Господњу.“ Сматрао је да је просторија пристојна за учионицу, али да у њу може да стане свега 35 дјеце, па кад их дође већи број, морају да уче на отвореном простору. За учионицу се плаћало 5 форинти, али је сеоски парох, односно католички савештеник Иван Миљак, обећао да ће настојати да се не плаћа најамнина. Прото Ломбардић није обишао попа Марка Даниловића у селу Стравчи, које је било удаљено 5 сати хода, јер је – како је написао Конзисторији – „неспособан на ногама“, а није се могло коњем. Приљежност у обављању свештеничких дужности и обучавању дјеце, у веома тешким условима, свештеника Сава и Марка Даниловића, била је веома добро оцјењена, па је и због тога настојано да им редовно стиже помоћ у новцу.⁴⁷

Црквене власти нису биле задовољне радом неких свештеника, па је упућивано и архијерејско писмо, у коме су свештеници опомињани да поучавају избјеглу дјецу барем у молитвама. Ово се посебно односило на мојдешког пароха, али и на мокрињског и каменског (села у општини херцеговској). Иако су били дужни, ови пароси на писмо нису одговорили, односно, нису извјестили своје надлежне о томе шта су урадили на подучавању избјегле дјеце. Посебно је велико било незадовољство радом мокринског пароха, који је на потврдама издаваним избјеглицима – о броју чланова породице – дописивао већи број, па су многи од стране власти изгубили помоћ због те преваре. Исто тако, издавао је потврде појединим породицама које нису биле избјегличке. Због тога су се неке породице, које су првобитно избјегле на Мокрина, преселиле на Топлу.⁴⁸

Црквене власти биле су незадовољне и понашањем избјеглица, сматрајући да су, изузев мушке дјеце, немарни и да их треба опомињати на посјећивање цркве и вршење хришћанских дужности. Истина, избјеглице су живјеле у врло тешким условима, нарочито током 1876. године, када је велики број био смештен по појединим кућама у Игалу, што је, по мишљењу Х. Ломбардића, могло изазвати болести. Конзисторија је сматрала да због „стијешњености и заједничког живљења, које вријеђа морал и пријети са опасном болешћу треба настојати савјетима и пастирским поукама склонити породичне старјешине да другачије и складније живе и за предохранити и њих и нас од какве опаке болести,“ па се тражила помоћ Одбора и Ц. К. политичког повјереника да издејствују код надлежних здравствених власти, да смјесте избјеглице и по другим мјестима Боке.⁴⁹

У избјегличкој породици угледног устаника из Гацкога родила се на Топлој, 8. августа 1876. године, Милица, кћерка Алексе Јакшића и Савете, рођене Мучибабић. Новосадски „Браник“, августа 1898. године, под насловом „Српкиња доктор хемије“ објављује да је Милица Јакшић, рођена у Херцег

⁴⁷ АХ ЦАТ 1876. г, 24, 2730, 45, 5561, 62, 80, 141, 142, 153, 154.

⁴⁸ АХ ЦАТ 1876. г, 24, 55.

⁴⁹ АХ ЦАТ 1876. г, 32, 40.

Новом, завршила студије Универзитета у Женеви и положила докторат хемије, и да је прва жена из ових крајева са факултетском дипломом.⁵⁰

Народ – старце, дјецу, жене, који су на својим плећима изнијели терет избјеглиштва, пребјегавши због ратних збивања 1875-1878. године из Херцеговине у Црну Гору и на аустријску територију – у Боку Которску и дубровачку околину, аустријске власти су примале и помагале, јер су жељеле да их придобију за своју политику доминације над Босном и Херцеговином.

Херцеговачки устанак, који је подигао народ Босне и Херцеговине, наставио се ратовима које су водиле Србија и Црна Гора, а завршили су се Сан Стефанским миром, односно Берлинским конгресом. Сан Стефански мир закључен је фебруара 1878. године, а већ крајем априла је Ц. К. Политичко изложенство у Рисну доставило општинској управи наредбу Ц. К. Владе којом је наређено да сви херцеговачки „бјегунци“ иду својим кућама, јер је склопљен мир. Крајем маја мјесеца поновљена је ова наредба.⁵¹ У „Гласу Црногорца“, фебруара 1878. године, дописник из Херцег Новог јавља да је склопљен мир, али да је народ много настрадао у Херцеговини, да је све уништено и попаљено и да је избјегли народ успио са собом повести извјестан број стоке, која је у међувремену заклана за исхрану или је угинула. Према овом допису, Турци у Сарајеву и Мостару „грохотом се смију“ у вези са формирањем комисије која би требало да заштити рају, па дописник наставља: „Реците народу Херцеговачком врчи се без ишта на ништа, једино под мач турски.“⁵²

Закључењем Берлинског конгреса, ситуација се знатно мијења, јер су Босна и Херцеговина окупиране одлуком тзв. великих сила. Аустријске власти у Боки траже и даље да се избјегло становништво врати у родни крај. Политичко изложенство у Рисну тражи од општинске управе, 12. октобра 1878. године, да се „прогласи свим Херцеговцима овдје пребјеглим да се до 1. новембра поврате у отаџбину.“ Два дана касније, општинска управа у свом одговору јавља да је обавјест доставила свим сеоским кнезовима и да ју је јавно објавила.⁵³ Политички комесар из Херцег Новог обавијестио је 16. октобра Среско начелство у Котору да је наредио избјеглицама да се врате својим кућама и да од 1. новембра траже таин од одговарајућег кајмаката (значи

⁵⁰ Књига рођених у Матичном уреду општине Херцег Нови. Алекса Јакшић је рођен у селу Сливљу, у Невесињу, године 1853. Учествовао је у Вукаловићевом устанку. За вријеме првог Кривошијског устанка био је на страни устаника, као представник Србије, како су сматрале аустријске власти. По завршетку устанка прешао је у Црну Гору, гдје није дуго живио, већ је прешао у Србију. Дошао је 1875. у Херцеговину, а у Србију се вратио 1877. Послије окупације живио је у Београду, покушавајући да се врати у Херцеговину. У Београду је школовао два сина, а жена му је са осталом дјецом била у Невесињу. Види: Хамдија Капицић, *Херцеговачки устанак 1882. године*, Сарајево 1958, 295. Највјероватније је да му се жена са дјецом склонила на Топлу 1876. године.

⁵¹ АХОП 1878. г, 221, 264.

⁵² „Глас Црногорца“ бр. 8 од 21. фебруара 1878. г.

⁵³ АХОП 1878. г, 581.

– у Херцеговини) јер ће им се, уколико се не врате до одређеног рока, обуставити давање помоћи. Аустријске власти Боке тражиле су од црногорске власти да се врате и избјеглице избјегле у Црну Гору. У вези са тим је, 4. октобра срески начелник у Котору добио од Маша Врбице телеграм: „Част ми је извјестити да сам данас писао на шеснаест црногорских капетанија сагласно Вашој депеши број 1064 да се народ окружијих невесињског и гатачког припрема за пут, да буде готов уколико му наредба дође, но је овај народ у просторији од Дробњака до Његуша западно – источно од Цетиња до Бањана југо – сјеверно. Иако сам најхитрије људе послао с писмима, иако ће капетани најживље народ обавјестити, неће кроз пет дана сви моћи бити обавјештени.“⁵⁴

Аустријским властима је, не само политички, него и економски интерес био да што скорије врати избјегли народ. Повратком, укидала им се помоћ коју су примали у избјеглиштву, требало је обновити порушено, обрадити земљу, обновити занатство, трговину, јер се само тако могао очекивати добитак од новоокупираних крајева, путем пореза и других прихода.

Невесињска пушка, која је покренула народ Босне и Херцеговине у борбе против Турака, настављене ратовима Србије и Црне Горе, донијела је знатне геополитичке промјене, независност и проширење Црне Горе, као и Србије, новог господара у Босни и Херцеговини, али „малом“ човјеку са тих простора није донијело бољитак, јер поред изгубљених живота најмилијих, поред тешких инвалида и пустоши, нови намети и неправде аустријске власти нису били ништа блажи од турских, што нам потврђују и приповјетке Петра Кочића и других књижевника, као и историјски извори.

Залагање епископа бококоторско-дубровачко-спичанске епархије, Герасима Петрановића и подређеног му свештенства, посебно протопрезвитера херцегновског Христофора Ломбардића, затим учитеља Тома К. Поповића, Вељка Ломбардића, те свих знаних и незнаних чланова Одбора за помоћ страдалним Херцеговцима и њихових помагача, који су помагали устанике широм Босне и Херцеговине, као и избјегли народ, заслужује да остане незаборављено, јер су поменути под веома тешким условима обезбјеђивали устаницима помоћ, без које ови не би могли водити борбе, а избјеглом народу и рањеницима пружали су помоћ спасавајући им живот и стварајући им, у оквиру својих моћи и могућности, нормалан живот у избјеглиштву.

⁵⁴ С. Мијушковић, н. д, 220.

Marija Crnić Pejović

Refugees from Herzegovina (1875-1878) in the Boka Kotorska Bay and Konavli in the Light of New Data

Key words:

refugees, Herzegovina, Boka, Konavli, Aid committees, orthodox church and clergy, Austrian ruler ship

The insurrection in Herzegovina influenced neighboring areas too. The 1875-1878 events in Herzegovina and Bosnia received a lot of coverage in the literature, except for the subject of the people and refugees' (who escaped Herzegovina and moved to the Boka Kotorska and Konavli) suffering and hard life. Also, very little attention is given to the individuals who attempted to help the refugees in the troubled times. This paper is based on unpublished archive sources from the State Archive of Monte Negro, Cetinje, archive department of Herceg Novi, that is, archive funds of the municipalities of Herceg Novi, Risan and Topalj, and on unpublished writings of Veljko Lombardich who played a significant role in aiding the rebellions and refugees. The paper provides numerous data on the work and activities of many Committees who had helped the refugees in supplying food, clothes, money, arms and munitions, care and aid of the church officials of the Boka Kotorska, education of school children; in addition, there are data on the relationship of Austrian government toward the refugees and so on. The number of refugees was considerably large, in 1876, according to the official data, was over five thousand in the municipality of Herceg Novi, which at the time, had around eight thousand inhabitants. A help by Orthodox Serbs, and others from Trieste, Odessa, Americas, Novi Sad, Belgrade, Osijek, Timisoara was sent to the rebellions and refugees, and it was decisive for their survival.